त्वेव व्याख्येयम्। तेन न पूर्ववचनविरोधः क्षेत्रग्रहणं गृहाद्युपलक्षणार्थम्। अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणेऽधम एव यथाह मनुः "गृहं तड़ागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्। यतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः"। इदमनुः "स्थापितां चैव मर्यादां सेतुमेव च। अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतं दमम्"। अपच्छिद्यमाणक्षेत्रादिमूल्ये उत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः "वधः सर्वस्वहरणं पुराच्चिर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसम्" इति स्मरणात्। यत्तु यद्भूमिखिताभ्याम् सीमातिक्रमणे दण्डाधिक्यमुक्तम् "सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रमिति" तत् सम्पूर्णसीमातिक्रमविषयम्। सीमासन्निभूतपक्षहृत्यादिफलं नैवेह प्राप्तं यथाह कात्यायनः "सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः। फलं पुष्पञ्च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत्। सामान्यं साधारणं क्षेत्रयोः स्वामिषु क्षेत्रस्वामिषु। तथा चान्यतरेणैव तद्वृक्षीयफलादिग्रहणे तदनुरूपेण दण्ड इति ध्वनितम्। यदा पुनरन्यक्षेत्रे वृक्षादिरुत्पन्नोऽन्यक्षेत्रे शाखाः प्रसृताः तत्र कः स्वामीत्याकाङ्क्षायां स एवाह "अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिताः। स्वामिनं तं विजानीयाद् यस्य क्षेत्रे तु संश्रिताः। संश्रिताः प्ररूढाः। परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणं सेतुकूपादिकं क्षेत्रस्वामिना न निषेद्धव्यं तथाह याज्ञवल्क्यः "न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः। परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः"। अल्पबाधः अल्पपीड़ाकरः कल्याणकारको बहूपकारकः। स्वल्पक्षेत्रः अल्पक्षेत्रवर्त्ती आभ्यां विशेषणाभ्यां यः सेतुः क्षेत्रमध्यवर्त्ततया बहुपीड़ाकरस्तदा किन्तु संश्रितक्षेत्रवर्त्ततया अल्पोपकारको वा तदा निषेद्धव्य इति दर्शितम्। तत्र नारदोऽपि "परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते। महागुणोऽल्पदोषश्चेद् वृद्धिरिष्टा जये सति" जये अल्पक्षेत्रजये सत्यपि वृद्धिर्यत्र दृष्टा अतो महागुणः स्वक्षेत्रेऽपि उपकारकरोऽल्पदोषश्चेत्तदा न प्रतिषेधस्य इत्यर्थः। अन्यक्षेत्रे सेतुकूपादिप्रवर्त्तनं तत्स्वाम्याज्ञां लब्ध्वा कर्त्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत्। उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः। यस्तु क्षेत्रस्वामिनं तद्वंश्यं तदभावे राजानं वा प्राप्य अर्थादानेन वा तत्क्षेत्रे सेत्वादिकं करोति स सेत्वाद्युत्पन्नफलोपभोगं दृष्टमदृष्टं वा न लभते किन्तु तत्स्वाम्येव तल्लभते तदभावे राजा। अतस्तदाज्ञां गृहीत्वा सेत्वादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः। जीर्णानाम् अन्यदीयसेत्वादीनाम् उद्धारोऽपि तत्स्वाम्याद्यनुज्ञां गृहीत्वा कार्य्य इत्याह नारदः "पूर्वप्रवृत्तमुत्पन्नमदृष्ट्वा स्वामिनन्तु यः। सेतुं प्रवर्त्तयेद् यस्तु न स तत्फलभाग्भवेत्। मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वापि भानवे। राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्। अतोऽन्यथा क्लेशमायान्न लभ्याधनिदर्शनात्"। मृगव्याधदृष्टान्तः स्फुटीकृतस्तैर्नैव, "इमस्तस्य भक्ष्यन्ति यो विद्वमनुविध्यति"। तस्य मृगव्याधस्य। कात्यायनोऽपि "यस्याज्ञयानुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः। गृहोद्यानतड़ागानां संस्कर्त्ता लभते न तु। देवं स्वामिनि चायाते तन्निवेद्य नृपे यदि। अथानिवेद्य प्रयुक्तस्तु तद्व्ययं लभते व्ययम्"। नृपे अनावेद्य कृतं यत्तत्तड़ागादिसंस्कारार्थं व्ययन्तत् स्वामिनि यामान्नरादागते तेन देयमपि न प्राप्नोति। नृपे निवेद्य संस्करणे तदर्थं व्ययं प्राप्नोति। फलन्तु स्वाम्यनुमत्यभावे न प्राप्नोतीत्यर्थः। यः परक्षेत्रमहमिदं क्षमाभीलूरीकृत्य पश्चाद् न क्षमते नाम्यन्येन कर्षयति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः "फालाहतमपि क्षेत्रं यो न कुर्यान्न कारयेत्। स प्रदाप्यः कृतफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत्"। यद्यपि फालाहतं किञ्चिद् हलेन विदारितं सम्यग्बीजावापयोग्यं न भवति तथाप्यकृतक्षेत्रस्य फलं यावत् तत्रोत्पत्तियोग्यं स मलादिकल्पितं तावत्सौ स्वामिने दापनीयः नञ्च पूर्वकर्षकादाज्ञिद्यापरेण कारयेत्। व्यासोऽपि "क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्याच्च न कारयेत्। स्वामिने स प्रदं दाप्यो राज्ञे दण्डञ्च तत्समम्"। प्रदं क्षेत्रफलम्। तत्समं तदनुरूपमित्यर्थः। स्वामिपाल्यं क्षेत्रफलमपि कियदित्याकाङ्क्षायां स एवाह "चिरावसन्ने दशमं लभ्यमाणे तथाष्टकम्। एसंस्कृतेऽपि षष्ठं स्यात् परिकल्प्यं यथास्थिति" इति। चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे क्षेत्रे ऽहमिदं क्षमाभीलूरीकृत्योपेक्षिते सामन्तैर्व्यवस्थिति क्षेत्रस्थित्यनुसारेणैतावद्भोगोत्पत्तु योग्यमिति परिकल्प्य क्षेत्रस्वामिने तस्य दशमभागं, लभ्यमाणे चिरावसन्ने स्वीकृत्याकृष्टे तु अष्टमं भागं समंस्कृते तूपेक्षित षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः। यस्तु क्षेत्रस्वामिनः